

UDK 2-18:316.37; IRSTI 21.41.67

<https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.40>**KAMIL YAŞAROĞLU***Dr. Öğr. Üyesi**Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi
(Kazakistan, Türkistan), e-mail: kyasaroglu@gmail.com***İSLAM'DA HAC İBADETİNE FENOMENOLOJİK BİR YAKLAŞIM**

Özet. Her inanç sistemi ve dini kültürde ibadet fenomeni mevcuttur. Bu fenomen farklı biçim ve şekillerde ortaya çıkmaktadır. Bu fenomenin temel özelliği Tanrıya ya da doğa üstü varlığa sığınma, onu yüceltme ve onun karşısında acizliğini ifade etme vb. duygularla belli davranışları yerine getirmektir.

Kutsal kabul edilen mekânları dinî amaçla ziyaret etmek anlamına gelen hac ibadetinin tarih boyunca inanç sistemlerinde önemli bir yeri olmuştur. Hac İslâm'ın temel şartlarından biridir. Bu ibadet Hz. İbrâhim'in insanları hac için Mekke'ye davet etmesi ve hacdeki uygulamaları belirlemesi ile başlamış ve günümüze kadar gelmiştir.

Din fenomenolojisi kutsalı araştıran, dinlerin ibadet ve ayin şekillerini, kutsal mekan, zaman, eşya ve kişileri inceleyen bir bilim dalıdır. Bu bilimin bir alanı olarak ibadet fenomenolojisi dinlerdeki ibadet fenomenini inceler. İslam düşünce tarihinde bu konuya değinen alimlere göre ibadetlerin şekli ve manası vardır. İbadetin özü onların manalarında mevcuttur. Hac ibadet özel zamanlarda ve özel mekanlarda yerine getirilir. Bu ibadetteki Kabe (tavaf), Safa ve Merve (sa'y), Arafat ve vakfe, Şeytan taşlama gibi fenomenlerin şekli özelliklerinin yanında sembolik ve manevi anlamları da vardır.

Anahtar kelimeler: Fenomenoloji, ibadet, ibadet fenomenolojisi, hac, Kabe, tavaf, Arafat.

Камил Яшароглу*PhD, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық
қазақ-түрік университетінің аға оқытушысы
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: kyasaroglu@gmail.com***Исламдағы қажылық құлшылығын феноменологиялық тұрғыдан талдау**

Аңдатпа. Ғибадат феномені кез келген сенім жүйесінде және діни мәдениетте бар. Бұл құбылыс әртүрлі типтер мен формаларда кездеседі. Бұл құбылыстың басты ерекшелігі – сезіммен белгілі бір әрекеттерді жасау арқылы Құдайға немесе табиғаттан тыс бір жаратылысқа табыну, оны дәріптеу және оның алдындағы дәрменсіздігін білдіру, т.б.

Діни мақсатта киелі жерлерге баруды білдіретін қажылық тарих бойы сенім жүйелерінде маңызды рөл атқарған. Қажылық – Исламның негізгі шарттарының бірі. Бұл ғибадат Ибраһим пайғамбардың адамдарды қажылыққа Меккеге шақыруынан басталып, қажылық амалын анықтаған және де қажылық күні бүгінге дейін сақталған.

***Bize doğru alıntı yapınız:**

Yaşaroğlu Kamil. İslam'da Hac İbadetine Fenomenolojik Bir Yaklaşım // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2023. – №1 (127). – Б. 519–529. <https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.40>

***Cite us correctly:**

Yaşaroğlu Kamil. İslam'da Hac İbadetine Fenomenolojik Bir Yaklaşım [A Phenomenological Approach to Hajj Worship in Islam] // *Isaui universitetinin habarshysy*. – 2023. – №1 (127). – Б. 519–529. <https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.40>

Дін феноменологиясы – діндердің киелі, ғибадат түрлері мен рәсімдерін, киелі кеңістікті, уақытты, заттар мен тұлғаларды зерттейтін ғылым саласы болып табылады. Бұл ғылымның бір саласы ретінде ғибадат феноменологиясы діндердегі құлшылық феноменін зерттейді. Ғибадаттың түсінігі олардың мағыналарында орын алады. Қажылық белгілі бір уақытта және арнайы орындарда орындалады. Бұл ғибадатта Қағба (тауаф), Сафа мен Мерв (сай), Арафат және іргетас, шайтанды тас ату сияқты құбылыстардың символдық және рухани мәні бар.

Кілт сөздер: феноменология, ғибадат, ғибадат феноменологиясы, қажылық, Қағба, тауап ету, Арафат.

Kamil Yasharoglu

PhD, Senior Lecturer of

*Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: kyasaroglu@gmail.com*

A Phenomenological Approach to Hajj Worship in Islam

Abstract. The phenomenon of worship exists in every belief system and religious culture. This phenomenon occurs in different forms. The main feature of this phenomenon is taking refuge in God or a supernatural being, glorifying him and expressing his helplessness in front of him, etc. to perform certain behaviors with emotions.

The worship of pilgrimage, which means visiting the holy places for religious purposes, has had an important place in belief systems throughout history. Hajj is one of the basic conditions of Islam. This worship started with Abraham inviting people to Mecca for pilgrimage and determining the practices in the pilgrimage and has survived to the present day.

The phenomenology of religion is a branch of science that studies the sacred, the forms of worship and rites of religions, the sacred space, time, objects and persons. As a field of this science, phenomenology of worship examines the phenomenon of worship in religions. According to scholars who have touched on this issue in the history of Islamic thought, worship has a form and meaning. The essence of worship is present in their meanings. Hajj is performed at special times and in special places. In this worship, the phenomena such as Kaaba (tawaf), Safa and Merve (sa'y), Arafat and wakf, Satan stoning have symbolic and spiritual meanings as well as their shape features.

Keywords: Phenomenology, worship, phenomenology of worship, pilgrimage, Kaaba, tawaaf, Arafat.

Камиль Яшароглу

PhD, старший преподаватель

*Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: kyasaroglu@gmail.com*

Феноменологический подход к поклонению хаджа в исламе

Аннотация. Феномен поклонения существует в каждой системе верований и религиозной культуре. Это явление встречается в разных видах и формах. Главной особенностью этого феномена является прибежище в Боге или сверхъестественном существе, прославление его и выражение своей беспомощности перед ним и т.д. выполняя определенные действия с эмоциями.

Поклонение паломничеству, что означает посещение святых мест в религиозных целях, на протяжении всей истории занимало важное место в системах верований. Хадж является одним из основных условий ислама. Это поклонение началось с приглашения Пророком

Авраамом людей в Мекку для паломничества и определения практики паломничества, таким образом паломничество сохранилось до наших дней.

Феноменология религии – это отрасль науки, изучающая сакральное, формы поклонения и обряды религий, сакральное пространство, время, предметы и лица. Являясь областью этой науки, феноменология богослужения исследует феномен богослужения в религиях. По мнению ученых, которые затрагивали этот вопрос в истории исламской философии, поклонение имеет форму и смысл. Суть поклонения присутствует в их значениях. Хадж совершается в определенное время и в особых местах. В этом поклонении такие явления, как Кааба (таваф), Сафа и Мерве (сай), Арафат и основание, побивание камнями сатаны, имеют символическое и духовное значение.

Ключевые слова: феноменология, поклонение, феноменология поклонения, паломничество, Кааба, обход, Арафат.

Giriş

Her ibadetin kendine özgü bazı hususiyetleri ve hikmetleri olduğundan bunların şuurulu olarak yerine getirilmesi o ibadetleri daha anlamlı kılar. İslam dininin beş esasından biri olan hac, bünyesinde taşıdığı kutsal manalarla birlikte pek çok sembol ve dini uygulamaları içeren bir ibadettir. Onun tarihî, ahlakî ve kültürel yönlerinin farkına varılması; hikmetlerinin ortaya konulması, haccın özünün ve anlamının anlaşılması açısından büyük önem arz etmektedir.

Hac, inanan bireyin kutsal bir zaman diliminde ve kutsal bir mekanda kutsalın kaynağı olan Allah'a kendisini yakın hissettiği bir tecrübe olma özelliğine sahiptir.

Hac ibadetinde kutsal mekânları ziyaret eden mümin birey İslâm peygamberinin ve sahabilerin verdikleri mücadeleyi zihninde canlandırır. Hac aynı zamanda farklı coğrafyalardan gelen ve herhangi bir dünyevi statü farkı olmaksızın eşit şekilde ibadet eden inanlara ahirette aynı şekilde bir arada olacakları şuurunu hatırlatır.

Hac, aynı zamanda yüzyıllar boyunca farklı bölgelerden gelen bilginlerin bir araya geldikleri, tanıştıkları, ilmi müzakerelerde buldukları bir ilim merkezi olmuştur. Hac aracılığıyla çeşitli yeni düşüncelerden, yeni eserlerden haberdar olan bazı âlimlerin, ilmî hayatlarında önemli sayılabilecek değişimler meydana gelmiştir.

Dışarıdan bakıldığında hac ibadetinde sembolik uygulamalar şeklinde öne çıkan her fiil ve davranışın bir manası, kişiyi eğitici ve bilinçlendirici bir yönü vardır. Aslında hac ibadetinin bireysel ve toplumsal anlamı dikkate alındığında hacdan önce, hac sırasında ve hacdan sonra sergilenen tutum ve davranışları önemli ölçüde etkilediği görülmektedir.

Hac ibadetinde şekli olarak yerine getirilen farz, vacip, sünnet vb. davranışlarla ilgili hükümler fıkıh (İslam hukuku) eserlerinde ele alınmıştır. Ancak ibadetlerin şekil ve biçim yönünün yanında ibadeti yerine getiren kişinin manevi ve ruhi hissiyatı ile ilgili boyutları da vardır. Hac ibadetindeki her bir uygulama söz konusu olduğunda “nasıl?” sorusunun yanında “niçin?” sorusuna verilecek cevaplar da önem arz etmektedir. Dolayısıyla haccın fenomenolojik açıdan ele alınması bu ibadetin yerine getirilişini tasvir etmekten yani “nasıl?” sorusundan daha çok “niçin?” sorusuna cevap arama çabası ile doğrudan ilişkilidir. Bu araştırmanın temel amacı da hac ibadetini bu çerçevede ele almaktır.

İslami literatürde ibadetlerin ortaya konuluş gerekçelerini (hikmetler) ele alan eserlerle ilgili olarak Hakîm Tirmizî'nin, *Kitâbu'l-hacc ve esrârih*, İmâm Gazzâlî'nin *İhyâu ulûmi'd-dîn*, Kadı Burhâneddin'in *İksîru's-seâdât fî esrâri'l-ibâdât*, Şah Veliyyullâh ed-Dihlevî'nin *Huccetullahi'l-bâliğa* isimli kitapları örnek verilebilir.

İslam düşüncesinde fenomenolojik yaklaşım konusunda kapsamlı ve ayrıntılı çalışmalar çok fazla değildir. Bu konuda verilebilecek en önemli örnek Annemarie Schimmel'in Türkçe'ye *Tanrı'nın Yeryüzündeki İşaretleri – İslam'a Fenomenolojik Yaklaşım – ve İslam'ın Mistik Boyutları*

adıyla çevrilen [Deciphering the Signs of God: A Phenomenological Approach to Islam] adlı eseridir [4, ss. 697–698]. Türkçe yayımlanan eserler arasında Mehmet Bayraktar'ın *İslam İbadet Fenomenolojisi* ile Süleyman Uludağ'ın *İslam'da Emir ve Yasakların Hikmetleri* adlı çalışmalarını zikretmek mümkündür.

Hac ibadetinin fenomenolojisini müstakil olarak inceleyen bir çalışma tespit edilememiştir. Bununla birlikte hac ibadetinde önemli yeri olan Hacerülesved hakkında Ahmet Emin Seyhan tarafından yazılan ve 2016 yılında İstanbul'da yayımlanan *Hadislerde Kutsiyet Atfedilen Fenomenlerin Dini Değeri: (Hacerülesved örneği)* isimli bir eser mevcuttur. Diğer taraftan hac ibadetinin bireysel ve toplumsal yönünü ele alan bazı çalışmalar da bulunmaktadır. Misal olarak şunları zikretmek mümkündür:

Mehmet Bayyığıt, *Sosyo-kültürel Yönleriyle Türkiye'de Hac Olayı*, Ankara, 1998;

Ahmet Rifat Geçicioğlu, *Hac ibadetinin bireysel yaşayıştaki rolü* (yüksek lisans tezi, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010);

Nuran Şen, *Hac ibadetinin psiko-sosyal yönden değeri* (yüksek lisans tezi, Sakarya Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003);

Soner Köse, *Hac ibadetinin toplumsal açıdan önemi* (yüksek lisans tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019);

Hacer Şahin, *Toplumsal ilişkiler açısından hac ibadetinin analizi* (yüksek lisans tezi, Gazi Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006);

Erenşah Yalçınkaya, *Hac psikolojisi* (yüksek lisans tezi, Atatürk Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011).

Bu çalışmaların dışında ziyaret fenomeni esas alınmak suretiyle dini ziyaret mekanları hakkında yapılmış araştırmalar da bulunmaktadır:

Abdul Ali Aliyev, *Dağıstan'da Ziyaret Fenomeni Üzerine Bir Dinler Tarihi Araştırması* (doktora tezi Erciyes Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015);

Wahidullah Bek, *Afganistan Kültüründeki Türbe ve Ziyaret Fenomeninin Toplumsal Rolü: Kunduz örneği* (yüksek lisans tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018);

Muammer Ak, *Ziyaret fenomeni çerçevesinde Türk popüler dindarlığı : Aziz Mahmut Hüdayi Türbesi Örneği* (doktora tezi, Marmara Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012);

Şenay Gider, *Halk Dindarlığının Bir Göstergesi Olarak Adak ve Ziyaret Fenomeni-İstanbul Örneği* (yüksek lisans tezi, Erciyes Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009).

Bu makalede önce kavramsal bir yaklaşımla fenomenoloji, ibadet fenomenolojisi, kutsal vb. kavramların açıklaması verilmiştir. Daha sonra hac ibadetindeki belli başlı alt ibadetler kutsal zaman ve kutsal mekan açısından ele alınmıştır. Bu bağlamda Kabe ve tavaf, Hacerülesved, Safa ve Merve (sa'y), Arafat ve vakfe, şeytan taşlama ayrı başlıklar altında incelenmiştir.

Araştırma Yöntemi

Çalışmada ele alınan konularla ilgili yayınlanmış kitap, lisans üstü tez, makale, ansiklopedi maddesi vb. gözden geçirilmiştir. Bunun dışında hac ibadeti ile ilgili Kur'an ayetleri ve Hz. Peygamber'in hadislerine de müracaat edilmiştir. Konular ele alınırken öncelikle tanımlara yer verilmiş daha sonra sembolik anlamları ve fenomenolojik özelliklerine dikkat çekilmiştir. Zaman zaman İslam alimlerinin yorumlarından da istifade edilmiştir.

İnceleme ve Tartışmalar

1. Kavramsal Çerçeve

1.1. Fenomenoloji

Fenomen kavramı için 'görünen, görünüş, açıkta duran şey', 'tezahür', şeklinde açıklamalar getirilmiştir. Fenomen, varlığı algılanabilir hale getirme, görünmeyeni görünür kılma veya herhangi bir şeye anlam yükleme olarak anlaşılabilir [1, s. 444]. Fenomenoloji kavramı ise Grekçe'de "görünüş" anlamına gelen "fenomen" ile akıl, yasa, tanım, kendini açığa çıkaran söz anlamlarına

gelen “logos” kavramlarının birleşiminden meydana gelen bir kelimedir. Gerçekliğin fenomenler aracılığıyla ortaya çıkışını anlatmayı amaçlayan bir felsefe akımıdır [2, s. 23].

1.2. Din Fenomenolojisi:

XX. yüzyılın başlarında ortaya çıkan ve din araştırmalarında başvurulan bilim dallarından biri olan Din Fenomenolojisi, dini fenomenleri sistematik ve mukayeseli bir şekilde tasnif eden, onları anlamaya ve yorumlamaya çalışan, “dini fenomenleri tecrübe etmenin manası ve önemi nedir?”, “dini fenomenlerin anlamı doğru bir şekilde nasıl yorumlanabilir?” vb. soruların cevaplarını araştıran bir disiplin olarak öne çıkmaktadır [3, s. 74]. Din Fenomenolojisi araştırma konusu olarak kutsal merkezine alır dinlerin ibadet ve ayinlerini, kutsal yer, zaman, eşya ve kişileri inceleyen ve ortak noktalarını tespit etmeye yoğunlaşır. Fenomenolojik yaklaşım, ele aldığı konuyu veriye dönüştürmek, saymak ve nicelik açısından yorumlamak yerine anlamayı, tecrübe etmeyi, olduğu haliyle kavramayı dikkate alır. Dine fenomenolojik yaklaşım, ilahî olan ile insanî olan arasındaki özel bağlantının anlaşılması için çalışmak demektir [4, s. 696].

1.3. İbadet

İbadet kulun Allah’a karşı sevgi, saygı ve bağlılığını gösteren duygu, düşünce ve davranış biçimleri için kullanılan bir terimdir. Din sadece metafizik boyuttan ibadet olmayıp aynı zamanda pratikleri de kapsar. Dinler tarihine genel olarak bakıldığında ibadetin ana unsur olarak bütün dinlerde mevcut olduğunu söylemek mümkündür. Bir dine mensup olmak aynı zamanda tanrı ile bir başka ifadeyle kutsalla ilişki içinde olmak demektir. Tanrı ile irtibat halinde olmak ise ibadet şeklinde görünür hale gelir.

1.4. İbadet Fenomenolojisi

“İbadet fenomenolojisi” bir başka ifadeyle ibadetlerin fenomenolojik bir yaklaşımla incelenmesi din fenomenolojisinin bir alanı olarak kabul edilebilir. İslam düşüncesinde bu alanla ilgili ilk olarak fikir beyan edenler bazı tasavvuf alimleri olmuştur. Bu mutasavvıflar ibadetleri “şuurlu yaklaşım” üzerinden ele almışlar, ibadetin İslam fıkhiinde açıklandığı şekilde dış rükün ve şartlarını yerine getirmekten ibaret olmadığını, onların şuuruna inmek gerektiğini, ibadetin özünün onları oluşturan unsurlardaki manalarda mevcut olduğunu savunmuşlardır. Dolayısıyla ibadet fenomenolojisi, ibadetin özünü açıklamak için tüm olguları, yani ibadetin yerine getirilmesi için gerekli olan şekil, şart ve erkânı, dinin genel ilkeleri ve amacını da dikkate alarak anlamlandırmaktır. Her dinin belli bir inanç ve ibadet sistemi vardır. Dini inanç, ancak ibadetlerle yaşanabilir. Diğer taraftan, ibadetin belli mekanlarda yerine getirilen bir “ayin” özelliğinden öteye geçebilmesi anlamına uygun şekilde icra edilmesiyle mümkündür [5, ss. 5–6].

1.5. Kutsal

Türkçe’de kutsal anlamında kullanılan kudsiyyet Arapça’da “temiz ve pak olmak” anlamındaki kuds kelimesinden alınmıştır. Aynı kökten gelen takdîs “kutsallık nisbet etme”, bundan türeyen mukaddes de “kutsallık nisbet edilmiş” mânasına gelir. Kur’an dilinde ise, kutsalın kaynağı Kadir-i Mutlak Allah’tır ve bütün kutsallıklar ondan kaynaklanmaktadır. Bu sebeple, O’nu niteleyen isimler arasında Kuddüs ismi yer almaktadır.

Politeist dinlerden monoteist dinlere kadar hepsinde bir kutsal ve kutsallık anlayışı vardır. Kutsal, bağlı olduğu fenomenler açısından kutsal mekan, kutsal zaman, kutsal varlıklar ve kutsal nesnelere şeklinde sınıflandırılmaktadır. Bu makalenin konusu açısından kutsal mekan ve kutsal zaman anlayışlarına temas edilecektir.

1.5.1. Kutsal mekân

Kutsal mekân kavramı ve bu yerleri ziyaret, insanlık tarihi boyunca bütün din ve inanç sistemlerinde görülmüştür. Kutsal mekân, ayin ve ritüellerin gerçekleştirildiği yerlerdir. Mekâna kutsallık atfedilmesi, ulûhiyetin o yerde tecelli etmesinden kaynaklanmaktadır. Dinlerde kutsal kabul edilen yerlerin aslında mekân olma açısından diğer yerlerden çok fazla farkı yoktur. Ancak burada inançla ilgili bir olayın meydana gelişi veya dini bir şahsiyetle bağlantısı, mekanı diğer yerlerden farklı kılmakta ve kutsallaştırmaktadır. Bu mekânları ziyaret etmek o dinin bağlılarına

hem dünya hem de ölüm ötesi alem için bazı ayrıcalıklar kazandırır. Kutsal mekanlara hac yerleri ve tapınaklar misal olarak verilebilir [1, s. 452].

Kutsal mekan konusuna İslam dini açısından bakıldığında Kur'an'da Kabe için Beyt, el-Beytü'l-atîk, el-Beytü'l-harâm, el-Beytü'l-muharrem, el-Mescidü'l-harâm, el-Beytü'l-ma'mûr gibi isimler yer aldığı gibi; el-Mescidü'l-Aksa, Tur-ı Sina, Safa ve Merve, Meş'arü'l-Haram gibi kutsalın tecellisinin söz konusu olduğu farklı mekanları belirten isimler de yer almaktadır.

Mekke, Medine ve Kudüs gibi şehirlerin müminler tarafından birer kutsal belde olarak kabul edilmelerinin temelinde bu dinlere göre yegâne kutsal olan Allah'ın, diğer yerlere nazaran, o mekanlara ayrı bir değer vermesi ve bu yerleri, özellikle ilahi dinlerin doğup yayıldığı yerler olarak seçmesi bu din mensuplarının kutsallık atfetmelerine esas teşkil etmektedir. Diğer taraftan bu beldeler ve buralarda bulunan mescidler ve bazı ilahi işaretler hakkında Kur'an'da ve hadislerde yer alan ifadeler de, bu yerlerin o din mensuplarınca birer mukaddes yer olarak kabul edilmelerinde önemli rol oynamıştır. Nitekim Kur'an'da Kâbe'den bahsederken; “Şüphesiz âlemlere bereket ve hidayet kaynağı olarak insanlar için kurulan ilk ev (ma'bet), Mekke'deki Ka'be'dir. Orada apaçık nişaneler, (ayrıca) İbrahim'in makamı vardır. Oraya giren emniyette olur” [Al-i İmran suresi 96-97] buyurulması; İbrahim (a.s)'ın da, “Bu beldeyi emin bir yer kıl” [Bakara suresi 2/126] diye dua etmesi; yine bu yerlerden yeminle bahsedilmiş olması; “Şu beldenin Rabbi” “Belde-i Tayyibe” gibi ifadeler, kutsal bir varlık olarak Allah'ın bu yerleri bizzat sahiplendiğini göstermektedir.

1.5.2. Kutsal zaman

İnsan kendini, evreni ve kutsalı anlaması, kutsalla ilişkisi zaman ve mekan kavramları üzerinden gerçekleşmektedir. Zaman da mekan gibi türdeş değildir. Bazı zamanlar, içinde meydana gelen olaylar sebebiyle, yani kutsalın çeşitli şekillerde görünür olmasıyla sıradan zamanlardan ayrılmakta ve kutsallık kazanmaktadır. İnanan insanın kutsalla daha yakın ilişkiye girdiğini düşündüğü veya kutsalın, çeşitli vesilelerle kendisini insana daha fazla hissettirdiği zaman dilimi kutsal zaman adı verilmektedir [6, s. 251].

Kutsal zamanlar ilk anda yaşandığı gibi şu anda yaşanabilir olma özelliğine sahiptir. Her dini bayram, her manevi tören zamanı, efsanevi bir geçmiş içinde, "başlangıçta" meydana gelmiş olan kutsal bir olayın yeniden güncel olarak yaşanmasından ibarettir. Örnek olarak, Kur'an'da Kadir gecesinden söz edilmekte ve o gece Kur'an'ın indirilmeye başlandığı, ve bin gecedden daha hayırlı olduğu belirtilmektedir. Müslümanlar her Kadir gecesini, o zaman dilimiyle bütünleşmenin huzurunu yaşarlar. Kur'an'ın anlattığı bu ilk zamanla bütünleşebilmek için, olağan zamansal süreden çıkıp kutsal zamana dönmek gerekir [7, s. 57].

Müslümanları zaman bilinci kazanmaya yönlendiren ilgilerin temelinde namaz vakitleri, oruç ayı olan ramazanın başlangıç ve bitiş tarihlerini belirleme zorunluluğu yer almaktadır. Günde beş vakit namaz, cuma namazı ve yıllık ramazan orucu gibi tekrarlanan ibadetlerle, müminlerin hayatı ilahi yönlendirme neticesinde zaman disiplinine kavuşmuş olmaktadır [1, s. 450].

Kur'an'da çeşitli zaman isimlerine yer verilmekte ve bunlardan bazıları gün, ay, yıl gibi belirsiz süreleri gösterirken, bazıları da sınırları belli olan ve her yıl, hafta ya da gün içinde tekrarlanan vakitlere işaret etmektedir. Kur'an ve hadislerde bazı ayların yanı sıra Kadir gecesini, arefe ve cuma günleri gibi vakitlerin Allah katında daha değerli kabul edildiği ifade edilmiştir. Kur'ân-ı Kerîm'de seher vakitlerinde bağışlanma dileyenler övülmüş [Âl-i İmrân suresi 3/17; Zâriyât suresi 51/18], Hz. Peygamber'in hadislerinde gecenin son üçte birlik kısmında, farz namazlardan sonra, namazda secde halinde iken, ezan okunurken, ezanla kâmet arasında, Kadir gecesini, arefe günü, cuma günü ve iftar zamanı gibi vakitlerde dua yapmanın değerine işaret edilmiştir. Ayrıca bazı âyet ve hadislerde Kur'an'ın gece vakti okunmasının faziletli olduğu ifade edilmektedir.

2. Hac İbadeti

2.1. Genel Olarak

Kutsal mekân kavramının ve bu tür yerlerin ziyaret etmenin tarih boyunca bütün inanç sistemlerinde mevcut olduğunu söylemek mümkündür. Kutsal mekânları ziyaret etmenin amacı o

mekânın kutsiyetinden elde edilecek maddî, mânevî ve ahlâkî faydalara ulaşmaktır. Dinlerdeki hac ibadeti bireyin, ister kendi ülkesinde isterse başka bölgede olsun, kutsal bir mekâna veya mâbede yaptığı yolculuktan ibarettir. Bu yolculuk esnasında ortaya konan gayrete karşılık bedende mevcut olan bir rahatsızlığın giderilmesinden sonsuz hayatın kazanılmasına kadar pek çok fayda ümit edilebilir [9, c. XIV, s. 382].

İslâmî kaynaklarda hac ibadetinin tarihi Hz. Âdem dönemine kadar uzanır. Kur'an ayetlerinden insanları hac yapmak üzere Mekke'ye çağıran ilk peygamberin İbrâhim olduğu anlaşılmaktadır. Bu husus Allah'ın Hz. İbrâhim'e, "İnsanlar arasında haccı ilân et ki gerek yaya olarak gerekse nice uzak yoldan gelen yorgun argın develer üzerinde kendilerine ait birtakım yararları yakından görmeleri, Allah'ın kendilerine rızık olarak verdiği kurbanlık hayvanlar üzerine belli günlerde Allah'ın ismini anmaları (kurban kesmeleri) için sana (Kâbe'ye) gelsinler. Artık ondan hem kendiniz yiyin hem de yoksula, fakire yedin; sonra kirlerini gidersinler, adaklarını yerine getirsinler ve o eski evi tavaf etsinler" [Hac suresi 22/27-29] emrini vermesinden net olarak görülmektedir.

İslâm'ın ortaya çıktığı dönemde Kâbe'yi tavaf, umre, Arafat ve Müzdelife'de vakfe, kurban kesme gibi gelenekler sürdürülmekte, hac putperest gelenekleriyle birlikte uygulanmaktaydı. Hicretin 9. yılda farz kılınan hac ibadetiyle bu ibadete karışmış olan şirk unsurları da temizlenmiştir.

Hac ibadetine bir çok dini pratik Hz. İbrâhim'in ve Hz. Peygamber'in'in hâtırasını canlandırma, hacca önem ve değer vermeyi ve Allah'ın bu konudaki emrine boyun eğmeyi vurgulama, kulluk ve itaat gibi manevi halleri dışarıdan görünen bazı davranışlarla ifade etme gibi sembolik bir anlam taşıdığı söylenebilir.

2.2. Kutsal Zaman Fenomeni Açısından Hac İbadeti

Hac ibadeti hicri aylardan Zilhicce ayının sekiz-on üçüncü günleri arasında yerine getirilmektedir. İslam öncesi Câhiliye döneminde Araplar zilkade ile zilhicce ayında ticarî açıdan büyük önem taşıyan panayırlar (1-8 Zilhicce) düzenler, bunların sona erişiyile birlikte bu ayda hac ziyareti başlardı. Zilhicce İslâm'dan sonra da hac ibadetinin gerçekleştirildiği ay olmuştur. Kurban bayramı zilhiccenin onuncu günü başlar ve dört gün devam eder. Fecr sûresinin 2. âyetinde üzerine yemin edilen on gecenin zilhicce ayının ilk on gecesi olduğu görüşü tefsir bilginleri arasında genel kabul görmüştür. Hz. Peygamber'in, "Allah katında ibadet edilecek -sâlih amel işlenecek- günler içinde zilhiccenin ilk on gününden daha hayırlısı yoktur" (8, "İdeyn", 11); "Allah katında zilhiccenin ilk on gününde yapılan amellerden daha değerlisi yoktur; bugünlerde tesbihi çok yapın; tahmîdi, tehlîli ve tekbiri çok söyleyin" buyurduğu nakledilir [10, c. XLIV, s. 415].

Hac ibadeti yerine getirilirken kutsal zaman açısından büyük önem taşıyan bir zaman dilimi de Arefe günüdür. Haccın en önemli farzı olan vakfe kurban bayramının bir gün öncesi olan zilhicce ayının dokuzuncu günü Arafat'ta yerine getirilir. Bu güne yevmü arefe (arefe günü) veya Türkçe'de kısaca arefe (arife) adı verilmiştir. Arefenin önemine, faziletli ve makbul duanın o gün yapılan dua olduğuna dair hadisler vardır.

2.3. Kutsal Mekan Fenomeni Açısından Hac İbadeti

Hac belirli bir zaman diliminde ve belirli mekânlarda yerine getirilen bir ibadettir. Bu nedenle müslümanlara zaman ve mekân fikrini, dünyada her şeyin belli bir düzen içinde meydana geldiği şuurunu kazandırır. Vakfe, tavaf, sa'y vb. hacdaki dini pratiklerin yerine getirilmesi, dünyanın farklı coğrafyalarında yaşayan müslümanların gözlerini ve gönüllerini Arafat, Kâbe, Safâ-Merve gibi "ilâhî semboller" olarak nitelendirilen mekânlara çevirmelerine vesile olmaktadır. Ayrıca resmi bir anlaşma olmaksızın bütün müslümanları aynı zaman ve mekân içinde mânevî bir birliktelik anlayışında buluşturmaktadır [9, c. XLIV, s. 398].

2.3.1. Kâbe

Kâbe, yeryüzündeki ilk ibadet mekanıdır. Bunun yanında özellikle namaz ve hac ile ilgili belirli şartların yerine getirilmesi açısından da ayrı bir önemi vardır. Kâbe'nin bulunduğu istikamete

yani kibleye doğru yönelmek namazın geçerli olması için gerekli olan şartlardan biridir. Hac ve umre ibadetinde yerine getirilen tavaf da Kâbe'nin etrafında dönerek yapılır [11, c. XXIV, s. 21].

Kur'an ayetlerinden Kâbe'nin Hz. İbrâhim'den önce de mevcut olduğu, ancak yıkılıp uzun zaman dilimi içinde yerinin kaybolduğu ve Hz. İbrâhim tarafından bulunarak yeniden inşa edildiği anlaşılmaktadır.

Ka'be Kur'an'da "Allah'ın evi" olarak ifade edilir. Bu metaforunda varlık tarzı açısından en uzakta (müteal, aşkın, transcendent) olanın (Allah), en yakına gelmesi, buna karşılık en yakında olanın (Allah) aynı anda hâlâ en uzakta kalması 'Beytullah'ın mukaddes oluşunun en belirgin anlamıdır [12, s. 18].

Kâbe Allah tarafından dokunulmaz, saygın ve kutsal ilan edilmiş dinî bir semboldür. Kâbe sadece fiziki bir bina olarak değil, bulunduğu konum açısından da muhtevası derin simgesel bir özelliğe sahiptir. Kâbe kutsallığın, yüceliğin, saygının, güvenliğin, esenliğin, tevhidin, hidayet, namazın, temizliğin, kulluğun, tavafın, duaların kabulünün, bir araya gelmenin, birlik olmanın, her türlü nefsanî istek ve arzularından uzak olarak Allah'a yönelmenin ve onun misafiri olmanın sembolüdür [13, s. 202].

Kâbe, mimârî açıdan bir sanat harikası değildir. Ancak manası itibariyle yüksek bir konuma sahiptir. Kâbe'nin tam olarak herhangi bir yöne bakmaması ve bütün yönleri "bir"e indirmesi Allah'ın yön ve ona benzer maddî özelliklerden uzak bulunduğunu, O'nun için mekân ve zamanın söz konusu olmadığını vurgulamaktadır. Kâbe'nin kendisi yön belirleyicidir. Bu yön "Kible"dir. [14, 302 s.] Kur'an'da Kâbe'nin mübarek oluşu şöyle ifade edilir: "Doğrusu, insanlar için kurulan ilk ev (mabed), elbette Mekke'deki o çok mübarek ve bütün âlemlere hidâyet (kaynağı) olan Beyt (Kâbe)'dir. [Âl-i İmrân suresi 3/96]. Hz. Peygamber de hac ve umre için Kâbe'yi ziyarete gelenlerin Allah Teâlâ'nın ziyaretçileri olduklarını ifade etmiştir [15, Menâsik, 5].

2.3.1.1. Tavaf

Tavaf, "bir şeyin etrafında dolaşmak, dönmek" gibi manalara gelir. Terim olarak ise tavaf, Kâbe sol tarafa alınarak Hacerülesved'in bulunduğu köşeden veya hizasından başlayıp, Kâbe'nin etrafında yedi defa dönmek demektir. Yahudilik, Hinduizm ve Budizm'in yanı sıra İran ve Roma geleneklerinde de tavafa benzer ritüellerin bulunduğu nakledilmektedir. Hz. İbrâhim ve İsmâil'den sonra Araplar'ın Kâbe'yi tavaf ettikleri, Câhiliye döneminde çıplak tavaf etme gibi edebe aykırı davranışların ortaya çıktığı ve bunların Hz. Peygamber tarafından kaldırıldığı bilinmektedir [16, c. XL, s. 178].

Tavaf eden kişi, her şeyin başka bir şeyin etrafında belli bir düzen içinde döndüğü kozmik düzenin bir parçası olmayı kendi iradesiyle kabul ederek bu harekete katılmaktadır. Tavafla beraber kalp ile Kâbe arasında güçlü bir bağ kurulur ve aradaki bütün engeller kalkar. Bu bakımdan tavaf hiç durmadan beden ve ruhen sürekli hareket halinde olmayı ve ibadetteki devamlılığı temsil eder. Tavafta insan davranışlarının bir ahenk içerisinde seyretmesi, sembolik anlamda Allah'ın birliği fikrinin merkeze alındığını göstermektedir [17, ss. 125–126].

2.3.1.2. Hacerülesved

İslâm'da taş kültü bulunmamakla birlikte Kur'an'da Hz. İbrâhim'den kalan bir hâtıra niteliğiyle Makâm-ı İbrâhim'den söz edilmektedir. Diğer bir önemli taş ise Hacerülesved'dir. Hacerülesved Arapça'da "siyah taş" anlamına gelen Kâbe'nin güneydoğu köşesine yerleştirilmiş bir taştır. Hacerülesved'in Hz. İbrâhim tarafından Kâbe'nin yapımı sırasında tavafın başlangıç noktasını belirlemek amacıyla yerleştirildiği ifade edilmektedir. İslâm'dan önce Araplar'ın Hacerülesved'e ayrı bir önem verdikleri ve onu Kâbe'nin kutsiyetinin sembolü saydıkları bilinmektedir. Dolayısıyla bu taş Hz. İbrâhim'den itibaren sürmekte olan hac ve tavaf ibadetinin önemli bir unsuru olmuştur. Bu durumun Araplar arasında özellikle taşlara ve bu taşlardan yapılmış putlara tapınma âdetiyle bağlantılı olma ihtimali söz konusudur.

Fıkıh alimlerine göre tavaf sırasında Hacerülesved'i Hz. Peygamber'in sünnetine uygun şekilde ziyaret etmek (istilâm) ona el ile dokunup öpmekle gerçekleşir. Öpme veya el ile dokunma suretiyle istilâm etme imkânı bulunmadığı veya bunun zor olduğu durumlarda uzaktan işaret

ederek selamlama yapılabilir. Hacerülesved'in tavafta başlama noktasını işaret etme şeklindeki uygulamaya dönük faydasına ilave olarak sembolik anlamı da vardır. Hz. Peygamber'den nakledilen bir hadiste, Allah'ın kıyamet günü Hacerülesved'i getireceği ve onun da hak üzere kendisini istilâm edenlere şahitlikte bulunacağı belirtilmiştir (15, “Menâsik”, 27).

Hacerülesved'i selamlama, Allah'a verilmiş olan bağlılık sözünü yenileme anlamına gelmektedir. Kul, ruhtar âleminde verdiği kulluk sözünü, davranışlarıyla ortaya koyduğu iman akdini bir defa da Kâbe'de, Kâbe'nin sahibinin önünde bu selamlama hareketiyle temsilî olarak tekrarlamış olmaktadır [18, s. 42].

2.3.2. Safa ve Merve (Sa'y)

Kabe'nin yakınındaki iki küçük tepe olan Safâ ile Merve Kur'an'da “Allah'ın sembolleri” (Şeâirullah) olarak adlandırılmış, aynı zamanda ve hac ile umre ibadetinin yapıldığı yerlerden olduğu belirtilmiştir. Hac ve umre ile ilgili bir terim olarak sa'y, Safâ ve Merve arasında, Safâ'dan başlanıp Merve'de tamamlanmak üzere yedi defa gidip gelmeyi ifade eder. Buhârî'deki bir rivayetten anlaşıldığına göre sa'yin aslı, Hz. İsmâil'in annesi Hâcer'in su aramak maksadıyla bu iki tepe arasında koşmasına dayanmaktadır (8, “Enbiyâ”, 9). Muhammed Hamîdullah kaynağı itibariyle ana şefkat ve sevgisine hayranlığı ifade eden Safa ile Merve arasında gidip gelmenin Allah'ın yarattıklarına olan sevgisini sembolize ettiğini ifade eder. Unutmamak gerekir ki sırf bu sevgi sebebiyle Hz. Hacer susamış oğluna su aramış, bu sevgiye cevap vermek için Allah zezem kaynağından su fişkırtmıştır [19, s. 149].

Sa'y, hac görevleri arasında yer aldığı için, ibadet anlamı taşıyan bir yürüyüştür. Mümin birey bu sayede kendisi ile aynı yola giren, aynı niyet ve duyguları taşıyan diğer müslümanlarla beraber koşmanın ne anlama geldiğini fark eder [18, 51s.]. Sa'y sıradan bir yürüyüş olmayıp, hedefi ve amacı olan bir gidiş geliştir. O, insanın sadece kendisi için değil, başkaları için de elinden gelen gayreti ortaya koymasındır.

İslam alimi Gazzalî sa'yin hikmetini şöyle açıklamaktadır: Say, padişahın huzuruna girip çıktuktan sonra hakkında verilen hükmü bekleyen kimsenin, hem padişaha olan samimiyetini göstermek hem de onun gönlünü kazanmak için sarayın önünde ileri geri gidip gelmesine benzer. Öyle ki, belki bu defa görmedi ama bir sonrakinde görür ve merhamet eder diyerek defalarca sarayın avlusunda döner durur. Sa'y yapan da aynen bunun gibi acaba Allah beni affetti mi? Acaba benden bu defa razı olur mu diye Kâbe'nin yakınında olan Safa ile Merve arasında gider gelir” [20, s. 149; 21, I, s. 765].

2.3.3. Arafat ve vakfe

Arafat Mekke'ye yaklaşık 20 km mesafede ova görünüşünde düz bir alandır. Arafât vakfesi yani arefe günü (9 Zilhicce) güneşin zevalinden sonra, ertesi gün şafak vaktine kadar belirli bir süre beklemek haccın en önemli parçasıdır. Hz. Peygamber'in “Hac Arafat'tır” (15, “Menâsik”, 57) buyurması, İslâm'ın beş şartından biri olan hac ibadetinin yerine getirilmesinde Arafat'ın ne kadar önemli bir yeri olduğunu göstermek için yeterlidir. Bu hadisi dikkate alan İslam fıkıh alimleri Arafat'ta vakfeyi haccın esaslarından saymış ve önemine işaret etmişlerdir. Ayrıca İslam fıkıh mezheplerine göre vakfe yapılması gereken zaman dilimi içinde bir an bile olsa Arafat'ta bulunmayan kimsenin haccının geçerli olmayacağı ifade edilmiştir [22, c.III, ss. 261–263].

Dilleri, renkleri, ırkları ve coğrafyaları hatta kültürleri farklı olan milyonlarca müslüman tek bir müşterek amaç için vakfeye dururlar. Burada dünya müslümanları birbirleriyle tanışıp kardeş olduklarını açıklamış olurlar. Vakfede sembolik olarak ortaya çıkan bir başka anlam da iki parça sade beyaz örtüye bürünmüş milyonlarca insanın ahirette kefenleriyle yeniden dirilip ilahî huzurda hesap vermesidir. İnsanoğlunun dünyaya olan tutkusu çoğu zaman yanlıcı olmakta ve ahiret hesaplarını yapma konusunda kişiyi gaflete sürüklemektedir. Vakfe Allah'a ait olduğunu ve yine O'na dönüşeceğini ilan etmektir [17, s. 128].

Arafat, zamanların en değerlisi olan Arefe Günü, en değerli mekanda günahlardan bağışlanma dileyip Allah'ın rahmetine ulaşabilmek için ortaya konan çabanın sembolüdür. Bu bakımdan

müslüman, Arafat'ta gönlünü her türlü dünyevî düşüncelerden arındırarak bütün samimiyetiyle Allah'a yönelir, el açıp yalvarır, günahlarını hatırlayıp gözyaşları içinde tövbe eder, af ve bağışlanma diler; kendisi, anne-babası, kardeşleri, çocukları, yakınları ve tüm müslümanlar için içtenlikle dua eder. Arafat'ta diğer müminlerle bir arada bulunan, kıyafetiyle artık bu dünyayı terk ettiğini gösteren mümin, ölüm sonrası diriliş ve hesaba çekiliş sahnesini temsili bir şekilde yaşayarak sorumluluğun ve hesaba çekilmenin şuuruna varır. Allah'ın huzurunda durmanın anlamını, makam, servet ve ilim gibi üstünlüklerin gerçek değerinin hesaba çekileceği zaman ortaya çıkacağını anlar ve üstünlüğün sadece takvada olduğunu bir kez daha kavrar [18, ss. 53–54].

2.3.4. Şeytan Taşlama

Hac ibadetindeki dini davranışlardan biri de Mekke yakınlarındaki Mina adı verilen bölgede gerçekleştirilen “şeytan taşlama” uygulamasıdır. Hac ibadetini yerine getiren müminlerin kurban bayramı günlerinde Mina'da attıkları küçük taşların her birini ve bu taşların atıldığı üç ayrı yeri ifade etmek için “cemre” terimi kullanılır. “Şeytan taşlama”, Hz. İbrâhim'i Allah'ın emrini yerine getirmekten engellemek isteyen şeytanın yine onun tarafından Mina'da taşlanması hâtrısını yaşatmakta ve insanları daima günaha sokmaya çalışan şeytana karşı bir tür tepki ve direnmeyi temsil etmektedir. Bir hadiste rivayet edildiğine göre, Hz. İbrâhim Kâbe'nin inşasını tamamladıktan sonra Cebrâil'in yol göstermesiyle ilk haccını yaptığı ve oğlu İsmâil'i kurban etmeye götürdüğü esnada Mina'nın söz konusu üç yerinde önüne çıkan şeytanı taşlamıştır [23, c.VII, s. 340]

Şeytan taşlama, şeytana karşı gerçekleştirilen mücadeleyi sembolize eder. Hac ibadetini yerine getiren her mümin şeytana karşı sembolik olarak attığı her bir taşı aslında kendisini değişik türden yanlışlara, günahlara doğru yönlendiren nefsine ve şehvetine, Allah'a karşı kulluğun ve sorumluluğun önünde engel olabilecek gurur, kibir, mal, mülk, makam, rütbe, şöret, benlik, gençlik, güzellik, evlat gibi olumsuz niteliklere karşı fırlattığının bilincinde olmalıdır. Günümüzde hac ibadetini yerine getiren mümin şeytan taşlama yaparken, hem Hz. İbrahim'in yolundan gittiğini görünür hale getirmekte, hem de Hz. Peygamber'in sünnetine uymaktadır. Elindeki taşları sembolik olarak taş yığınlarına fırlatsa da aslında şeytanın kendisini hataya ve günaha yönlendirdiği bireysel anlamdaki zayıf yönlerini zihninde canlandırarak atmalıdır [18, ss. 63–64].

Sonuç

İbadetler inanan bireyin kendisini yaratan yüce kudret ile iletişime geçmesine vesile olan davranışlardır. İslam dinindeki ibadetlerin şekli özelliklerinin yanı sıra deruni manalar içeren anlam boyutu da vardır. Özellikle kutsal mekân ve zaman anlayışının öne çıktığı hac ibadetinde bu husus daha belirgin hale gelmektedir.

Dini ritüel ve ayinleri, dinde kutsal kabul edilen mekan, zaman, eşya, şahıs vb. fenomenleri inceleyen din fenomenolojisinin alanına giren ibadet fenomenolojisi çalışmalarında genel olarak hac ibadeti ve bu ibadetin icrası sırasında yerine getirilmesi gereken farklı uygulamalar zengin veriler sunmaktadır.

Hac ibadeti tek tek bireyler tarafından icra edilse de aynı zaman diliminde aynı mekanda dünyanın farklı coğrafyalarından gelen aynı inanç mensuplarıyla bir arada olmak kolektif bir bilinç oluşmasına da zemin hazırlamaktadır.

Hac ibadetinde İslâm dinindeki namaz, oruç ve zekât ibadetlerinin izlerine rastlanmaktadır. Ayrıca hac bu ibadetlerin toplu halde ve birlikte arada icra edildiği bir görünüm arzeder. Hac ibadetindeki dini fenomenlerin sembolik nitelikleri ilk bakışta öne çıksa da her birinin ayrı bir manası, inanan bireyi eğiten ve şuurlandıran bir yönü vardır. Hac ibadeti sırasında bu mana ve şuura ulaşabilen müminler, önceki yanlışlarından ve günahlarından temizlenerek günlük hayatlarına manevi anlamda yeni bir zindelik ve bilinçle dönerler.

REFERENCES

1. Hakkı İbrahim. Dinlerde Kutsal Zaman ve Mekânın Tarihsel Yapısının Fenomenolojik Algısı” [Phenomenologic Perception of Historical Structure of Sacred Time and Space in Religions] // Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi. – 2016. – №39. – S. 443–455. [in Turkish]
2. Şan Emre. Fenomenoloji [Phenomenology]. Kitapta: Sosyal Bilimler Ansiklopedisi. C. II. – İstanbul: Tübitak, 2021. – S. 23. [in Turkish]
3. Alıcı Mustafa. Kutsal'a Giden Yol: Dinler Tarihi'nde Metodolojik Bir Yaklaşım veya Bir Bilim Olarak Din Fenomenolojisi [The Path to the Sacred: A Methodological Approach in the History of Religions or the Phenomenology of Religion as a Science] // Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi. – 2005. – C. V. – №3. – S. 73–120. [in Turkish]
4. Ay Rahim. Fenomenolojik Açından İslam Düşüncesinde Allah-Âlem-İnsan İlişkisi [The Relationship Between God-World-Human in Islamic Thought from a Phenomenological Perspective] // Şarkiyat. – 2021. – C. 13. – №2. – S. 694–709. [in Turkish]
5. Bayrakdar Mehmet. İslam İbadet Fenomenolojisi [Phenomenology of Islamic Worship]. – Ankara: Akçağ Yayınları, 1987. – 23 s. [in Turkish]
6. Güç Ahmet. Kur'an'da Kutsallık Anlayışı [The Conception of Holiness in the Qur'an] // Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. – 2000. – C. IX. – №9. – S. 245–252. [in Turkish]
7. Yavuz Ömer Faruk. Kur'an'daki Kutsal Mekân, Zaman ve Eşya Kavramlarının Sembolik Değeri [The Symbolic Value of the Concepts of Sacred Space, Sacred Time and Sacred Object in the Qur'an] // Milet ve Nihal: İnanç, kültür ve mitoloji araştırmaları dergisi. – 2005–2006. – C. III. – №1-2. – S. 39–68. [in Turkish]
8. Buhari. Sahîhu'l-Buhârî. I–VIII. – İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981. [in Arabic]
9. Harman Ömer Faruk, Özaydın Abdülkerim. Hac. Kitapta: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi [DİA]. – İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1996. – C. XIV. – S. 382–386; 397–399. [in Turkish]
10. Yaşaroğlu M. Kâmil. Zilhicce. Kitapta: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi [DİA]. – İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013. – C. XLIV. – S. 415–416. [in Turkish]
11. Yaşaroğlu M. Kâmil. Kabe. Kitapta: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi [DİA]. – İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2001. – C. XXIV. – S. 21–22. [in Turkish]
12. Tatar Burhanettin. Kutsal Mekan: Fenomenolojik Bir Analiz [‘Sacred Space A Phenomenological Approach] // Milet ve Nihal. – C. XIV. – 2017. – №2. – S. 8–22 [in Turkish]
13. Güllük İsmail. Karakter İnşasında Dinî Sembol ve Karakterlerin Rolü: Kâbe Örneği [The Role of Religious Symbols and Characters in Character Building: The Example of Kaaba] // EKEV Akademi Dergisi. – 2016. – C. XX. – №67. – S. 187–204. [in Turkish]
14. Bakkal Ali. Kâbe ve Sembolizm [Kaaba and symbolism] // İslâm ve Sanat Tartışmalı İlmî Toplantı. 07–09 Kasım 2014. – İstanbul, 2015. – S. 297–316. [in Turkish]
15. İbn Mâce. Es-Sünen. I-II. – İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981. 1562 s. [in Arabic]
16. Öğüt Salim. Tavaf. Kitapta: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi [DİA]. – İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2011. – C. XL. – S. 178–180. [in Turkish]
17. Polatoğlu Enver. Haccın Hikmet Boyutu ve Sembolik Yapısı [Wisdom Dimension and Symbolic Structure of Hajj] // İslami İlimler Araştırmaları Dergisi. – 2022. – №12. – S. 120–146. [in Turkish]
18. Erul Bünyamin, Keleş Ekrem. Haccı Anlamak [Understanding the pilgrimage]. – Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2018. 112 s. [in Turkish]
19. Hamidullah Muhammed. İslam'da Hac [Hajj in Islam] / ter. M. Akif Aydın. // İslam Tetkikleri Dergisi. – C. VIII. – 1984. – №1-4. – S. 123–162. [in Turkish]
20. Işık Şemsettin. Haccın Edasında Öne Çıkan Semboller // Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. – 2016. – №41. – S. 131–165. [in Turkish]
21. Gazzalî. İhyâu Ulûmidîn [Revival of religious sciences] / ter. Ahmed Serdaroğlu. – İstanbul: Bedir Yayınevi, 1974. C. I–IV. – 765 s. [in Turkish]
22. Boks Abdullah A. Arafat. Kitapta: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi [DİA]. – İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1991. – C. III. – S. 261–263. [in Turkish]
23. Aras M. Özgü. Cemre. Kitapta: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi [DİA]. – İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1993. – C. VII. – S. 340–341. [in Turkish]